

הנזק כקנס

מורה הרה"ג יעקב אריאל שליט"א

במספר מקומות נגמרא וברמב"ם נראה שההתייחסות לתשלומי נזק נזכרת באופנים שונים, ואף סותרים זה את זה. מתוך עיון בבהות תשלום הנזק ניתן לבאר את החילוק בין המקרים השונים בהלכה ונגמרא.

פתיחה

תני רב אושעיא: שלשה עשר אבות נזיקין – שומר חנם, והשואל¹, נושא שכר והשוכר, נזק צער וריפוי, שבת ובושת, וארבע דמתניתין... תני רבי חייא: עשרים וארבע אבות נזיקין – תשלומי כפל, ותשלומי ארבעה וחמישה וגנב וגזלן ועדים זוממין, והאונס והמפתה, ומוציא שם רע, והמטמא, והמדמע והמנסך, והגני תליסר הני עשרים וארבע. רב אושעיא מ"ט לא תני הכי? רב אושעיא בממוגא קמירי, בקנסא לא קמירי.

בבא קמא ד ע"ב

מדברי הגמרא עולה שרב אושעיא אינו מונה קנסות, ובכל זאת הוא מונה את חיובי החובל בחברו: נזק, צער, ריפוי, שבת ובושת. משמע שחיוב החובל אינו קנס, שהרי אם היה קנס, רב אושעיא לא היה מונה אותו.

שימת הרמב"ם – פמור חובל משבועת מודה במקצת כקנס

אומר הרמב"ם:

הודה החובל שהוא חבל משלם חמשה דברים, שהרי העדים היו שם שנכנס לתוך ידו שלם בשעת המריבה ויצא חכול. אבל אם לא היו שם עדים כלל, הוא אומר: 'חבלת בי', והודה מעצמו – פטור מן הנזק ומן הצער, וחייב בשבת ובבושת ובריפוי על-פי עצמו. לפיכך אם כפר ואמר לא חבלתי נשבע שבועת היסת.

חובל ומויק פ"ה ה"ו

1. רב אושעיא רואה בשומרים שלא שמרו מזיקים. אפשר להבין מדוע שומר חנם שלא שמר נחשב מזיק, שהרי הוא מתחייב בפשיעה, ושוכר בגנבה ואבדה, יש להם איזו אחריות מסוימת על הנזק. אבל שואל מתחייב אפילו אם הנוק נגרם באונס, ומדוע מוגדר כ'מזיק'? צ"ל שהשואל מצד עצמו אינו מזיק, והוזכר בגלל השומרים אחרים.

לרמב"ם פשוט כי החובל בחברו חייב מדין קנס, ולכן אם הודה פטור מנוק וצער. א"כ למה חייב לשלם ריפוי שבת ובושת, ולא נפטר על-פי הודאתו? מסביר הרמב"ם:

ולמה משלם אדם שלשה דברים אלו על-פי עצמו? שהשבת והריפוי ממון הוא ולא קנס, שאם לא יתן לו הרי חסרו ממון שהוא מתרפא בו ובטל ממלאכתו. והבושת, לא הגיעה לו אלא בשעה שהודה בפנינו שהוא חבל בו שהנחבל שלא חבל בו [בפני] אדם אין לו בושת והודאתו בבית דין היא שביישה אותו. שם ה"ז

כלומר, ההודאה 'ירקתי עליך', 'היכיתי אותך' – היא עצמה מחייבת 'בושת' גם אם לא ירק והיכה בפועל. עצם הסיפור על ההכאה וההשפלה, הוא עצמו 'בושת'. המורה לא מתחייב ב'בושת' בגלל הודאתו, אלא בגלל הבושה בפרסום המקרה בפני העדים. כדברי הרמב"ם:

נמצאת למד שאין הפרש בבושת בין בושת המגיע לו אם חבל בו בפני אחרים ובין בושת המגיע לו בעת שהודה בפני אחרים שתבל בו. לפיכך משלם אדם בושת על-פי עצמו. שם ה"ח

הקשיים בשיטת הרמב"ם

דברי הרמב"ם תמוהים מכמה פנים. מדוע הרמב"ם קורא לתבלות קנס? הרי לא מצאנו בשום מקום שנוק וצער, הם קנס²! ואכן הראב"ד משיג על הרמב"ם:

א"א: לא ידעתי למה פטור מאלו, ואולי יאמר מפני שצריך אומדנא, וזה – אף-על-פי שמודה לו בחבלה אינו יודע באומד, לפיכך פטור מהם. אבל השבת והריפוי, שהם נראים לעין, חייב. ואינו מחוור, שהכל צריך אומד! הלכך חייב בכל או פטור מן הכל.

וכן קשה גם מסוגייתנו:

רב אושעיא מונה נזק, צער, ריפוי, שבת ובושת כממון, ולא כקנס. כדברי הגמ': "רב אושעיא בקנסא לא קמירי". א"כ איך אומר הרמב"ם שהחובל חייב מדין קנס? כך שואל המגיד משנה.

2. אף שהגמ' (ב"ק פד ע"ב) מנמקת שלא דניו דיני תבלות ככבל, בגלל ש"בקנסא לא עבדינן שליחותיהו", וכדי לדון בהם הדיינים צריכים להיות סמוכים. א"כ תבלות הן כקנסות! ולא היא, שם השימוש בביטוי קנסות מבטא רבר לא מצוי כקנס. החבלות לא היו מצויות כ"כ לפיכך לא נתנו סמכות לדון בהם בכבל כמו דיני קנסות, והלשוני 'קנסא' בגמ' שם היא לשון מושאלת. והדאיה מדיני גולות: הרי גם הרמב"ם מודה כי האומר 'גולתי' נאמן לחייב עצמו על הקרן, ובכל זאת גם בדיני גולות שאינם מצויים לא עבדינן שליחותיהו.

מודה בפגם

המגיד משנה מביא גם סתירה בשיטת הרמב"ם עצמו: "שנינו¹: 'פיתיתי בתו של פלוני משלם בושת ופגם על-פי עצמו. ופגם היינו נזק, דהכי אמר התם: פגם וראים כמה אדם רוצה ליתן ליקח שפחה לעבדו שיש לו קורת רוח ממנו, בין בעולה לבתולה – וזהו נזק'. וכיוצא בזה שנינו²: 'אף-על-פי שאינו משלם קנס על-פי עצמו, מששלם בשת ופגם על-פי עצמו'. וקשה מזה שרבנו עצמו כתב בהל' נערה בתולה: 'לפיכך האומר אנסתי או פיתיתי בתו של פלוני אינו משלם קנס, אלא בושת ופגם וצער משלם על-פי עצמו...'".

אונס אשה הוא בעצם נזק, אבל נקרא פגם. במקרה כזה שמין את הנוק בהערכת ההבדל בין שפחה בתולה לשפחה בעולה, בדומה לנזק בו שמין כמה שווה עבד עם או בלי יד.

ואם תשלום הנוק הוא קנס, למה אומרת הגמ': 'פיתיתי בתו של פלוני משלם על-פי עצמו', הרי המורה בקנס לא מתחייב על-פי עצמו?
המגיד משנה נשאר בצ"ע.

שבועה על נזקי קרקע

הרמב"ם בהלכות טוען ונטען דן על המזיק קרקע חברו:

וכן החופר בשדה חברו בורות שיחין ומערות והפסידוה, והרי הוא חייב לשלם. בין שטענו שחפר והוא אומר לא חפרתי או שטענו שחפר שתי מערות והוא אומר לא חפרתי אלא אחת או שהיה שם עד אחד שחפר והוא אומר לא חפרתי כלום הרי זה נשבע היסת על הכל. פ"ה ה"ב

הרמב"ם סובר שלא נשבעים על נזק קרקע שבועה דאורייתא של מודה במקצת, משום שאין נשבעים על קרקעות.
ומשיג על זה הראב"ד:

נראין הדברים שתבעו למלאות החפירות ולהשוות החצירות, אבל אם תבעו לשלם פחתו ה"ה כשאר תביעת ממון וכמי שאמר לו חבלת בי שחים והוא אומר לא חבלתי אלא אחת.

המורה במקצת על נזק גוף, כשנתבע 'חבלת בי', נשבע שבועת מודה במקצת. הראב"ד שואל הרי אדם הוקש לקרקע³, ואם על נזק גוף האדם נשבעים, מדוע לא נשבעים גם על נזק קרקע? מה ההבדל בין 'חבלת בי' לבין 'חפרת בקרקע שלי'?

3. כתובות מ ע"ב

4. שבועות לו ע"ב

5. רש"י קידושין ז ע"א ר"ה 'שישי'

בקשת מחילה על נזקי ממון

הרמב"ם מביא את סדר התשובה של המזיק לחברו:

אינו דומה מזיק חברו בגופו למזיק ממנו. שהמזיק ממון חברו, כיון ששילם מה שהוא חייב לשלם נתכפר לו. אבל חובל בחברו, אף-על-פי שנתן לו חמשה דברים אין מתכפר לו, ואפילו הקריב כל אילי נביות אין מתכפר לו, ולא נמחל עונו עד שיבקש מן הנחבל וימחול לו. ואסור לנחבל להיות אכזרי ולא ימחול לו, אין זו דרך זרע ישראל, אלא כיון שביקש ממנו החובל ונתחנן לו פעם ראשונה ושנייה, וידע שהוא שב מחטאו וניחם על רעתו – ימחול לו. וכל הממהר למחול הרי הוא משוכת ורוח חכמים גוחה הימנו.

הרמב"ם מחלק בין מזיק חברו בגופו למזיק בממונו: נזק ממנו – כיוון ששילם מה שחייב לו נתכפר לו, והמזיק לא צריך גם לבקש מחילה. אבל החובל בגופו, אף ששילם חמישה דברים לא נתכפר לו, עד שירצה את חברו. אולם בהלכות תשובה משמע אחרת:

אין התשובה ולא יום הכפורים מכפרין אלא על עבירות שבין אדם למקום, כגון מי שאכל דבר אסור או בעל בעילה אסורה וכיוצא בהן. אבל עבירות שבין אדם לחברו כגון החובל את חברו או המקלל חברו או גוזלו וכיוצא בהן, אינו נמחל לו לעולם עד שיתן לחברו מה שהוא חייב לו וירצהו. אף-על-פי שהחזיר לו ממון שהוא חייב לו צריך לרצותו ולשאול ממנו שימחול לו. אפילו לא הקניט את חברו אלא בדברים צריך לפייסו ולפגע בו עד שימחול לו. לא רצה חברו למחול לו, מביא לו שורה של שלשה בני אדם מריעיו ופוגעין בו ומבקשין ממנו. לא נתרצה להן, מביא לו שניה ושלישית. לא רצה, מניחו והולך לו, וזה שלא מחל הוא החוטא. ואם היה רבו, הולך ובא אפילו אלף פעמים עד שימחול לו.

פ"ב ה"ט

כאן הרמב"ם לא מבחין בין נזקי גופו לנזקי ממנו, "כגון החובל את חברו או המקלל חברו או גוזלו". א"כ מצינו סתירה בין הלכות תשובה להלכות חובל, לגבי המזיק ממון חברו. בהלכות תשובה צריך לרצות את חברו, ובהלכות חובל די בתשלום בלבד.

בין נזקי ממון לנזקי גוף

ליישוב קושיה זו הניחו האחרונים יסוד⁶: יש הבדל מהותי בין תשלום ממון על נזקי ממון לבין תשלום על חבלות. התשלום עבור החבלה אינו תשלום עבור הנזק שנעשה.

6. לאור ההלכה, ביחס למשפט שיילוק, בשם אבן האזל (הל' חובל שם) ולבוש מרדכי (ב"ק ס' כו).

הגמ' דנה לגבי חובל:

אמאי עין תחת עין אמר רחמנא, אימא עין ממש? ... דתניא: 'יכול סימא עינו מסמא את עינו... ח"ל: 'מכה אדם ומכה בהמה' – מה מכה בהמה לתשלומין, אף מכה אדם לתשלומין. ואם נפשך לומר, הרי הוא אומר: 'לא תקחו כופר לנפש רוצח אשר הוא רשע למות' – רוצח אי אתה לוקח כופר, אבל אתה לוקח כופר לראשי אברים. בבא קמא פג ע"ב

הגמ' עוד מוסיפה הרבה ראיות מסברה שא"א לשלם 'עין תחת עין', כי במציאות אי אפשר לכוון את העונש כמו הנוק. כגון כשעינו של זה גדולה ועינו של זה קטנה, המזיק עיוור בעין אחת, הזיק רק שליש מהראיה ועוד. אבל קשה, אם 'עין תחת עין' משמעו ממון, מדוע התורה לא כתבה במפורש 'ממון תחת עין'? למה לא דברה התורה כלשון בני אדם, ונתנה פתח להבנה מוטעית?

אך כוונת התורה פשוטה היא: באמת, אין פיצוי לנזקי גוף.

האם יש פיצוי כספי לאדם שאיבד עין? כל השלום שבעולם לא יפצה על העין. אף אדם לא מוכן לתרום את עינו בעבור כל הון בעולם. לכן התשלום בעבור איבד מהגוף שונה מכל נזקי ממון, הניתנים לפיצוי כספי מלא, למשל אם המזיק שבר חלון. מכיוון שאי אפשר לפטור את המזיק ללא תשלום, קבעה התורה צורת תשלום, על-ידי הערכת הפגיעה במחיר עבד. אבל התשלום הזה אינו תמורה לנזק. לפגיעה בגוף אין פיצוי.

התורה כתבה 'עין תחת עין', כדי להדגיש שלנזק בגוף אין פיצוי. כביכול אמרה התורה למזיק: 'תדע, כמה שתשלם לא פתרת את הבעיה. מעיקר הדין, הדבר היחיד שיכול לכפר על מעשך, היה להוציא לך עין'. לכן אף שהתורה לא התכוונה ל'עין תחת עין' בפועל, היא לא רצתה לתת תחשה למזיק שכתשלום גרידא הוא נפטר, אלא אמרה למזיק: 'אתה לא שילמת! לך יש עין ולניזק אין עין'. את זה צריך לזכור המזיק גם אחר ששילם⁷.

וכן מדייק הרב זוין בלשון הרמב"ם: "זה שנאמר: 'כאשר יתן מום באדם כן יתן בו', אינו לחבול בזה כמו שחבל זה, אלא שהוא ראוי לחסרו אבר או לחבול בו כאשר עשה"⁸.

יישוב הסתירה ברמב"ם בבקשת מחילה

על רקע זה אפשר להבין את הסתירה ברמב"ם בין הלכות חובל להלכות תשובה:

7. התורה קוראת לתשלום על החבלה 'כופר'. ולכאורה זה תלוי במחלוקת בין רבי אליעזר לחכמים. ר"א אומר שמשלם דמי עינו של המזיק, חכמים סוברים שמשלם דמי עינו של הניזק. אבל גם חכמים מודים שתשלום זה נקרא 'כופר', למרות שהמזיק לא משלם דמי עינו שלו, אלא דמי עינו של הניזק.
8. חובל ומזיק פ"א ה"ג

אינו דומה מזיק חברו בגופו למזיקו בממונו. מזיק בממונו, נתכפר לו בזה ששילם את מה שהיה צריך לשלם. אמנם הוא גם צריך לבקש מחברו שימחל לו, אבל המחילה אינה דומה לחובל בחברו: "אבל חובל בחבירו, אף-על-פי שנתן לו חמשה דברים אין מתכפר לו, ואפילו הקריב כל אילי נביות אין מתכפר לו, ולא נמחל עונו, עד שיבקש מן הנחבל וימחול לו". משמע מהרמב"ם כי אף-על-פי התורה קבעה תשלומים של חמישה דברים, החובל צריך לדעת כי הוא לא יצא בזה ידי חובה. תשלום חמשת הדברים הוא המינימום הנדרש מבחינה משפטית ואין לנו סמכות לחייבו יותר, אבל מבחינה מוסרית לא נמחל לחובל עד שהנחבל ימחול.

לפי זה אפשר ליישב את הסתירה: בהלכות תשובה מדובר על בקשת מחילה כללית על נזקי ממון, ללא הבחנה בין חובל בגופו לחובל בממונו. גם המזיק ממון צריך לבקש מחילה, כי סוף סוף הוא גרם צער לחברו. אבל בהלכות חובל אומר הרמב"ם דבר נוסף: המחילה הכללית לא מספיקה לחובל בגוף חברו, עליו לפייסו עד שימחול לו. אמנם החובל לא יכול לעמוד בדרישות מוגזמות, אבל עליו לחוש שהוא לא יצא ידי חובה בתשלום שבית הדין הטיל עליו.

בהלכות תשובה אומר הרמב"ם: "לא רצה חבירו למחול לו, מביא לו שורה של שלשה בני אדם מריעו ופוגעין בו ומבקשין ממנו... לא רצה, מניחו והולך לו, וזה שלא מחל הוא החוטא". אבל בהלכות חובל, הרמב"ם לא מזכיר דין זה, כי אין די בזה שהמזיק יעמיד ג' שורות אנשים, אלא הניזק צריך פיצוי הולם. לפי זה מובן למה הנוזק נחשב קנס. החובל לא משלם את דמי הנוזק שנעשה, אלא הוא נענש על המעשה שעשה. עונש ולא תשלום ממון, מכיוון שעל חבלה גופנית אין תשלום.

ולכן ריפוי ושבת – דמי הרופא והפסד ימי עבודה, הם כמו כל נזקי ממון אחרים. אבל בנזק, כושט וצער, שהם נזקי הגוף, לא מספיקה מחילה רגילה, וצריך ריצוי.

הסבר השבועה על נזקי קרקע

לפי זה נבין מדוע הרמב"ם מחלק בין נזקי הגוף, במקרה שאדם נתבע 'חבלת בי שתי חבלות' ומודה באחת, שחייב להישבע שבועת מודה במקצת או לשלם, ובין נזקי הקרקע, שם נטען כנגדו 'חפרת שתי חפירות' ומודה באחת, שלא חייב להישבע שבועת מודה במקצת.

ב'חפרת שתי חפירות' טוען הניזק: 'הקרקע הייתה שווה כך, ועכשיו היא שווה פחות', עלית התביעה היא הקרקע שערכה פחת, ולכן הוא דורש פיצוי עבור הנוזק שנעשה לו. התשלום הוא על הקרקע, הוא דורש להחזירה לערכה הקודם, ועל קרקע לא נשבעים.

אך האומר 'חבלת בי' לא מבקש פיצוי עבור החבלה, כי אין פיצוי על נזקי הגוף, אלא אומר: 'מגיע לי התשלום שאתה חייב לשלם לי'. חובת התשלום היא

עונש על המזיק, ולא נובעת מערכו של הניזק. כשאדם אומר 'הייתי אדם עם שחי עיניים, ועכשיו אני רק עם עין אחת, ואתה אשם!' הוא לא תובע 'עין' אלא תובע תשלום ממון, המנותק מהנזק עצמו. התביעה מראש היא רק 'תביעת כסף', ואין כאן 'תביעת אדם'.

הטוען 'חפרת' – תובע 'תביעת קרקע', ועל קרקעות לא נשבעים. אבל הטוען 'חבלת ב' – תובע ממון, ובממון יש שבועת מודה במקצת.

הסבר המודה בפגם

לפי זה יהיה הבדל גדול בין תשלום הפגם והצער על אונס ופיתוי, לבין תשלום על נזק:

מעשה האונס ניתן לתרגום כספי. אף-על-פי שגם אונס הוא כתבלה גופנית, אמנם חבלה שונה מחבלה באברים אחרים, אך זו תבלה שניתן לתבוע עליה תשלום, כפי שמקובל לשלם לזונה, להבדיל. אף-על-פי שזנות היא איסור, ולכאורה אין הצדקה לתביעה כספית, מצינו שהתורה מכרילה בין הצד האיסורי לצד הממוני של הדברים.

"אמר רבא: אתגן אסרה תורה אפילו בא על אמו"⁹. הבא על אימו חייב כשריפה. ולכן כאשר הבן מסרב לשלם את האתגן, אף-על-פי שהאם אינה יכולה לתבוע את בנה כביה"ד לשלם, שהרי יש כאן 'קים ליה בדרכה מיניה' וכדיני אדם הוא פטור מלשלם, אם הבן ככל זאת נתן לה כבש באהננה, הכבש פסול למזבח משום "אתגן זונה לא תביא בית ה', תועבה היא". קלב"מ הוא פטור טכני, שבגיני כיה"ד אינו יכול לחייבו גם מלקות וגם ממון. אבל כלפי שמים, האם צודקת שהבן חייב לשלם לה תמורת הביאה. מעשה הביאה של הבן ניתן איפוא לתרגום כספי, חיוב תשלום מחמת הביאה. וא"כ ה"ה באונס: למרות שנעשתה כאן חבלה חמורה, שהיא גם עבירה וגם חבלה שאינה ניתנת למחילה, ניתן להרגמה לפגיעה ממונית. אמנם יש כאן גם פגיעה גופנית מהחמורות ביותר, אבל יש אפשרות מצידו של האדם לראות זאת כתביעה ממונית, כמו שזונה יכולה לתבוע בתביעה כספית את אתגנה. אמנם אין אדם שימכור את ידו, אבל יש להרפתנו נשים המוכרות את גופן. ניתן איפוא לתרגם חבלה זו לתביעה ממונית.

לכן חבלה של ביאה שונה משאר חבלות. אנו מפרידים בין חבלות גופניות שעליהן אין פיצוי כספי, ובין אונס ופיתוי להם יש תרגום כספי¹⁰.

9. ב"מ צא ע"ב

10. כך אפשר להסביר גם את הצער, כי ייתכן שתדיה זונה בתולה, התובעת תשלום גבוה יותר עקב כך.

ישוב שימת רב אושעיא

אך עדיין קשה מרב אושעיא, הרי רב אושעיא מונה בפרוש חבלות כממון:
 "רב הושעיא בקנסא לא קמירי"?

צריך לומר שחבלות הן מעין קנס, דרגת ביניים חדשה בין ממון לקנס.

הדבר מוכח מהרמב"ם עצמו: מודה בקנס פטור, ואף אם יבואו אח"כ עדים ויחייבו אותו עדיין ייפטר. ואילו בנזק אומר הרמב"ם שאם אחרי שהודה יבואו עדים לא נפטר בהודאתו, ויתחייב לשלם, כי עשה מעשה המחייב תשלום לניזק.

ביתר ביאור: כאשר אדם מודה שגנב, הוא לא נאמן על מעשה הגנבה, אלא הוא נאמן על ההפסד הכספי שגרם. בחבלות אין הפסד כספי, אלא מעשה הגורם לעונש. משום כך מודה שחבל פטור, לא מדין קנס אלא מכיוון שאין תשלום להפסד הכספי שגרם בחבלה.

קנס הוא סכום קבוע שקבעה תורה: מאה כסף, חמישים כסף, כפל וכו'. עונש טהור, בלי הערכה כספית. ואילו בנזק וצער אומרים את הנזק בצורה ריאליית, כמה עבד שווה. אמנם, שורש החיוב על הנזק הוא עונש, ולא פיצוי, אך צורת התשלום בכ"ז קרובה יותר לחיוב ממון.

לכן רב אושעיא מונה חבלות כממון, משום שהניזק זכאי לקבל תשלום עבור הנזק, גם אם התשלום אינו פיצוי מלא, ולכן צורת התשלום דומה לממון, בשונה מקנסות 'טהורים' בהם התשלום הוא קבוע, אותם מונה רק רבי תייא.